ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય ચૌદમો

આગલા અનેક અધ્યાયોમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું. અધ્યાય ૪-૧૯માં એમણે બતાવ્યું કે જે પુરુષ દ્વારા સંપૂર્ણપણે શરૂ કરાયેલ નિયત કર્મ ક્રમશઃ ઉત્થાન પામીને એટલું સૂક્ષ્મ થઈ ગયું કે કામના અને સંકલ્પ સંપૂર્ણતયા શમી ગયાં. એ સમયે તે જેને જાણવા માગે છે તેની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ થઈ જાય છે. એ અનુભૂતિનું નામ જ્ઞાન છે. તેરમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી. **'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्'** આત્મજ્ઞાનમાં એકરસ સ્થિતિ અને તત્ત્વના અર્થસ્વરૂપ પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન તે જ્ઞાન છે. ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદને જાણી લીધા બાદ જ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રાર્થ નહિ. શાસ્ત્રોને યાદ કરી લેવાં એ જ્ઞાન નથી. અભ્યાસને જે તબક્કે તત્ત્વ સમજાઈ જાય છે તે અવસ્થા જ્ઞાન છે. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની સાથે થનારી અનુભૂતિનું નામ જ્ઞાન છે. એથી વિપરીત બધું અજ્ઞાન છે.

આ રીતે બધું બતાવી દીધા પછી પ્રસ્તુત ચૌદમા અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, 'હે અર્જુન, આ જ્ઞાનમાં પણ પરમ ઉત્તમ જ્ઞાન વિષે હું તને ફરી કરીશ.' યોગેશ્વર એની પુનરાવૃત્તિ કરે છે. કેમકે **'शास्त्र सुचिन्तित पुनि पुनि देखिय ।'** જેના વિષે સારી રીતે ચિંતન કર્યું છે તે

શાસ્ત્ર પણ વારંવાર જોતા રહેવું જોઈએ. આટલું જ નહિ, પરંતુ તમે સાધનાપથ પર જેમ જેમ આગળ વધતા જાઓ, જેમ જેમ ઇષ્ટમાં પ્રવેશ પામતા જશો, તેમ તેમ બ્રહ્મની નવી નવી અનુભૂતિ થશે. આ જાણકારી સદ્‌ગુરુ મહાપુરુષ જ આપે છે. આથી શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હવે હું ફરીથી કહીશ.

સૂરતી (સ્મૃતિ) એવો પટ છે જેના પર સંસ્કારો સદા અંકાતા રહે છે. પથિકની ઇષ્ટમાં પ્રવેશ અપાવનારી જાણકારી ધૂંધળી થાય તો તેના સ્મૃતિ-પટ પર પ્રકૃતિ અંકિત થવા માંડે છે. તે વિનાશનું કારણ બને છે. આથી સાધકે પૂર્તિ પર્યંત ઇષ્ટ સંબંધી જ્ઞાનનું પુનરાવર્તન કરતા રહેવું જોઈએ. આજે સ્મૃતિ ભલે જીવંત છે. પરંતુ આગળની અવસ્થાઓમાં પ્રવેશ મળતાંની સાથે આ અવસ્થા નહિ રહે. આથી પૂજ્ય મહારાજજી કહેતા કે બ્રહ્મવિદ્યાનું ચિંતન સદૈવ કરો. એક માળા રોજ ફેરવો. ચિંતનથી ફેરવેલી માળા બહારની માળા નથી.

ब्रह्मविद्या का चिन्तन रोज करो, एक माला रोज घुमाओ ।
जो चिन्तन से घुमाई जाती है, बाहर की माला नहीं ॥

આ તો સાધક માટે છે, પરંતુ જે વાસ્તવિક સદ્‌ગુરુ છે તે હંમેશાં પથિકની પાછળ લાગેલા રહે છે. અંદરથી તેના આત્માથી જાગ્રત થઈને તથા બહાર પોતાના ક્રિયા-કલાપોથી અભિનવ પરિસ્થિતિઓથી માહિતગાર કરાવતા રહે છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પણ મહાપુરુષ હતા. અર્જુન શિષ્યના સ્થાને છે. એણે શ્રીકૃષ્ણને પોતાની સંભાળ લેવાની પ્રાર્થના કરી હતી. આથી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે જ્ઞાનમાં પણ અતિ ઉત્તમ જ્ઞાન હું ફરીથી તારે માટે કહીશ.

श्री भगवानुवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

બધાં જ્ઞાનોમાં પણ અતિ ઉત્તમ જ્ઞાન, પરમ જ્ઞાન હું ફરીથી તારા માટે કહીશ (જે હું આગળ કહી ગયો છું.) તે જાણીને બધા મુનિઓ આ સંસાર પાર કરીને ઊંચી સિદ્ધિને પામે છે. (તે પામ્યા પછી કંઈ પણ પામવાનું બાકી રહેતું નથી.)

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

આ જ્ઞાનને **उपाश्रित्य** આ જ્ઞાનનો નિકટતાથી આશ્રય લઈને, કર્મ કરીને જેઓ મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે તેવા લોકો સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળે ફરી જન્મતા નથી અને પ્રલયકાળે અર્થાત્ શરીરના અંત વેળાએ દુઃખ અનુભવતા નથી. કેમકે મહાપુરુષોના શરીરનો અંત તો જ્યારે તે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે જ આવી ગયો હોય છે. ત્યાર બાદ એમનું શરીર તો રહેવા માટેનું મકાન માત્ર રહે છે. લોકો જ્યાં જન્મ લે છે એ પુનર્જન્મનું સ્થાન ક્યાં ? આ અંગે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

હે અર્જુન ! **महदब्रह्म** અર્થાત્ અષ્ટધા મૂળ પ્રકૃતિ સર્વ ભૂતોની યોનિ છે. તેમાં હું ચેતનરૂપી બીજ મૂકું છું. આ જડ-ચેતનના સંયોગથી તમામ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

હે કૌન્તેય ! બધી યોનિઓમાં જે જે જીવો પેદા થાય છે તે સૌની **योनि** ઉત્પત્તિસ્થાન ગર્ભ ધારણ કરનારી માતા આઠ ભેદોવાળી મૂલ પ્રકૃતિ જ છે અને હું જ તેમાં બીજારોપણ કરનાર પિતા છું. અન્ય કોઈ નથી માતા કે નથી પિતા. જ્યાં સુધી જડ-ચેતનનો સંયોગ રહેશે ત્યાં સુધી જન્મ થતો રહેશે. કોઈ ને કોઈ નિમિત્ત તો બનતું રહેશે. ચેતન આત્મા, જડ પ્રકૃતિમાં શા માટે બંધાય છે ? એ અંગે કહે છે –

सत्त्वं रजस्तम् इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

હે મહાબાહો ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થતા સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ નામના ત્રણ ગુણો અવિનાશી જીવાત્માને દેહમાં બાંધે છે. કઈ રીતે ?

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥६॥

હે પાપરહિત અર્જુન ! એ ત્રણ ગુણોમાં પ્રકાશ કરનાર નિર્વિકાર સત્ત્વગુણ તો **निर्मलत्वात्** નિર્મળ અથવા શુદ્ધ હોવાથી સુખ અને જ્ઞાનની આસક્તિથી આત્માને દેહમાં બાંધે છે. સત્ત્વગુણ પણ બંધન જ છે. અંતર એટલું જ છે કે સુખ એક માત્ર પરમાત્મામાં જ છે અને જ્ઞાન સાક્ષાત્કારનું નામ છે. સત્ત્વગુણી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી બંધાયેલો રહે છે.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥

હે અર્જુન ! રાગનું જીવતુંજાગતું સ્વરૂપ રજોગુણ છે. એને તું **कर्मसंगेन** કામના અને આસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણ. તે જીવાત્માને કર્મ અને એના ફળની આસક્તિમાં બાંધે છે. તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે.

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

હે ભારત ! બધા જીવોને મોહ પાડનાર તમોગુણને અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણ. તે જીવાત્માને પ્રમાદ એટલે વ્યર્થ ચેષ્ટા, આળસ (કાલે કરીશું એવી વૃત્તિ) અને નિદ્રા વડે દેહમાં બાંધે છે. નિદ્રાનો અર્થ એવો નથી કે તમોગુણી વધારે ઊંઘે છે. શરીર સૂએ છે એવી વાત નથી. **या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी** જગત જ રાત્રિ છે. તમોગુણી વ્યક્તિ આ જગતરૂપી રાત્રિમાં દિન-રાત વ્યસ્ત રહે છે. પ્રકાશસ્વરૂપ પ્રતિ અચેત રહે છે. આ તમોગુણી નિદ્રા છે. જે એમાં ફસાયો છે તે સૂતો છે. હવે આ ત્રણ ગુણોના બંધનનું સામૂહિક સ્વરૂપ બતાવે છે :

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥

હે અર્જુન ! સત્ત્વગુણ સુખમાં લગાવે છે, શાશ્વત પરમસુખની ધારામાં જોડે છે. રજોગુણ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે અને તમોગુણ જ્ઞાનને

આચ્છાદિત કરીને પ્રમાદમાં અર્થાત્ અંતઃકરણની વ્યર્થ ચેષ્ટાઓમાં લગાવે છે. જો ગુણ એક જ સ્થાન પર, એક જ હૃદયમાં છે, તો અલગ અલગ કેવી રીતે વિભક્ત થઈ જાય છે. આ અંગે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

હે અર્જુન ! રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવીને સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામે છે. સત્ત્વગુણ અને તમોગુણને દબાવીને રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે., તે જ પ્રમાણે રજોગુણ અને સત્ત્વગુણને દબાવી તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે. કયો ગુણ કામ કરી રહ્યો છે તે કેવી રીતે ઓળખી શકાય ?

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

જ્યારે આ દેહમાં તથા અંતઃકરણ તથા બધી ઇન્દ્રિયોમાં ઈશ્વરીય પ્રકાશ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે સત્ત્વગુણથી વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ છે એમ જાણવું તથા –

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतवर्षभ ॥१२॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જ્યારે રજોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોનો આરંભ, અશાંતિ અર્થાત્ મનની ચંચળતા અને વિષયભોગોની લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે, હવે તમોગુણની વૃદ્ધિમાં શું થાય છે ?

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥

હે અર્જુન ! તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે **अप्रकाशः** (પ્રકાશ પરમાત્માનો દ્યોતક છે.) ઈશ્વરીય પ્રકાશ તરફ આગળ ન વધવાનો સ્વભાવ **कार्यम् कर्म** જે કરવા યોગ્ય કાર્યવિશેષ છે તે ન કરવાં, અંતઃકરણમાં વ્યર્થ ચેષ્ટાઓનો પ્રવાહ અને સંસારમાં મુગ્ધ કરનારી પ્રવૃત્તિઓ – આ બધું ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગુણોની જાણકારીથી શો લાભ થાય છે ?

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થઈ હોય તે વેળાએ જીવાત્મા મૃત્યુ પામે, શરીર ત્યાગ કરે તો ઉત્તમ કર્મ કરનારા નિર્મળ દિવ્ય લોકને પામે છે.

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

રજોગુણની વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યારે મૃત્યુ પામે તો તે કર્મોની આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં જન્મે છે અને તમોગુણની વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યારે મૃત્યુ પામે તો તે મૂઢ યોનિઓમાં જન્મ પામે છે. જ્યાં કીટ-પતંગાદિ પર્યંતની યોનિઓ વિસ્તરેલી છે. તેથી ગુણોમાં પણ મનુષ્યે સાત્ત્વિક ગુણવાળા થવું જોઈે. પ્રકૃતિની આ બેંક આપના અર્જિત ગુણો મૃત્યુ પછી પણ આપને પાછા સુરક્ષિત સોંપે છે. હવે એનું પરિણામ જોઈએ –

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्वि निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

સાત્ત્વિક કર્મનું ફળ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ સુખ, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય વગેરે હોય છે. રાજસી કર્મનું ફળ દુઃખ હોય છે અને તામસી કર્મનું ફળ અજ્ઞાન હોય છે.

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (ઈશ્વરીય અનુભૂતિનું નામ જ્ઞાન છે.) ઈશ્વરીય અનુભૂતિનો પ્રવાહ વહે છે. રજોગુણથી નિઃસંદેહ લોભ ઉત્પન્ન થાય છે. તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ, આળસ (અજ્ઞાન) જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્પન્ન થઈને કઇ ગતિ આપે છે ?

उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जधन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

સત્ત્વગુણમાં સ્થિત મનુષ્ય **उर्ध्वमूल** ઊંચે પરમાત્મા તરફ વળે છે, નિર્મિત લોકમાં જાય છે. રજોગુણવાળો મનુષ્ય વચમાંના મનુષ્યલોકમાં જ

જન્મે છે, જેમની પાસે ન તો **सात्त्विकं** વિવેકવૈરાગ્ય હોય છે, ન તો તે કીટ-પતંગ જેવી અધમ યોનિમાં જાય છે. પરંતુ વારંવાર પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. નિંદાપાત્ર તમોગુણવાળો તામસી પુરુષ **अधोगति** અર્થાત્ પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ વગેરે અધમ યોનિમાં પ્રાપ્ત કરે છે, આ રીતે ત્રણેય પ્રકારના ગુણો કોઈ ને કોઈ રીતે યોનિનું કારણ છે. જે મનુષ્ય આ ગુણોને પાર કરી લે છે તે જન્મબંધનમાંથી છૂટી જાય છે અને મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિષે કહે છે –

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

જે કાળમાં દ્રષ્ટા આત્મા ત્રણ ગુણો સિવાય બીજો કોઈ કર્તા નથી જોતો અને આ ત્રણ ગુણોથી અત્યંત પર એવા પરમતત્ત્વને **वेत्ति** જાણી લે છે તે વેળા તે પુરુષ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. ગુણ જ ગુણોમાં વર્તે છે એ બૌદ્ધિક માન્યતા નથી. સાધના કરતાં કરતાં એક એવી અવસ્થા આવે છે કે જ્યાં આ પરમની અનુભૂતિ થાય છે. ગુણો સિવાય કોઈ કર્તા દેખાતો નથી. આ સમયે પુરુષ ત્રણ ગુણોથી પર થઈ જાય છે. આ કલ્પિત માન્યતા નથી. આ વિષે આગળ કહે છે –

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

પુરુષ આ સ્થૂળ દેહની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ આ ત્રણેય ગુણોને પાર કરી જન્મ-મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થા તથા સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી વિશેષ રૂપે મુક્ત થઈને અમૃતતત્વનું પાન કરે છે. આથી અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો.

अर्जुन उवाच

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥

હે પ્રભુ ! આ ત્રણે ગુણોને તરી જનાર મનુષ્ય ક્યાં લક્ષણોવાળો હોય છે ? તેનું આચરણ કેવું હોય ? અને આ ત્રણ ગુણોને તે કેવી રીતે ઓળંગી જાય છે ?

श्री भगवानुवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षाति ॥२२॥

અર્જુનના ઉપર્યુક્ત ત્રણે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, હે પાંડુપુત્ર, જે મનુષ્ય સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ ઈશ્વરીય પ્રકાશ, રજોગુણના કાર્યરૂપ પ્રવૃત્તિ અને તમોગુણના કાર્યરૂપ મોહને પ્રવૃત્ત થતાં ન તો ખરાબ સમજે છે અને તે શમી જતાં ન તો તેમની ઈચ્છા કરે છે. તથા–

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

ઉદાસીનની જેમ રહેતા તેને ગુણો વડે વિચલિત કરી શકતો નથી. ગુણો જ ગુણોમાં વરતે છે એમ વસ્તુતઃ જાણીને તે સ્થિતિમાં સ્થિર રહે છે, અર્થાત્ ડગતો નથી, ત્યારે તે ગુણોને પાર કરી જાય છે.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

જે નિરંતર સ્વયંમાં અર્થાત્ આત્મભાવના સ્થિત છે, સુખદુઃમાં સમ છે, જે સ્વસ્થ છે, માટી પથ્થર અને સોનામાં જે સમાન ભાવવાળો છે, ધૈર્યવાન છે, જે પ્રિય અને અપ્રિયને સરખા ગણે છે, જે પોતાની નિંદા અને સ્તુતિમાં સમાન ભાવવાળો છે,

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

જે માન અને અપમાનને સરખાં માને છે, મિત્ર અને શત્રુ પક્ષમાં પણ સમાન છે અને જેણે કર્મોના બધા આરંભોને છોડી દીધા છે તે પુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે.

શ્લોક બાવીસથી પચ્ચીસ સુધી ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણ અને આચાર દર્શાવ્યાં છે. ગુણાતીત વ્યક્તિ ચલાયમાન થતી નથી, ગુણોથી તેને વિચલિત કરી શકાતી નથી, તે સ્થિર રહે છે.

હવે ગુણોથી પર થવાનો વિધિ દર્શાવ્યો છે –

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

જે પુરુષ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ વડે અર્થાત્ ઇષ્ટદેવ સિવાયનાં તમામ સાંસારિક સ્મરણોથી સર્વથા મુક્ત થઈને યોગ દ્વારા અર્થાત્ નિયત કર્મ દ્વારા અને નિરંતર ભજે છે, તે આ ત્રણે ગુણોને સારી રીતે પાર કરીને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને લાયક બને છે. એનું નામ કલ્પ છે. બ્રહ્મની સાથે એકાત્મભાવ સાધવો એ જ વાસ્તવિક કલ્પ છે. અનન્ય ભાવથી નિયત કર્મનું આચરણ કર્યા વિના કોઈ ગુણોની પાર પહોંચી શકતું નથી. અંતમાં યોગેશ્વર નિર્ણય આપે છે કે –

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

હે અર્જુન ! અવિનાશી બ્રહ્મનો (જેની સાથે તે કલ્પ કરે છે, જેમાં તે ગુણાતીત એકાત્મભાવથી પ્રવેશ કરે છે.) અમૃતનો, શાશ્વત ધર્મનો અને તે અખંડ એકરસ આનંદનો હું જ આશ્રય છું. અર્થાત્ પરમાત્મસ્થિત સદ્‌ગુરુ જ આ બધાનો આશ્રય છે. શ્રીકૃષ્ણ એક યોગેશ્વર હતા. તમને અવ્યક્ત, અવિનાશી બ્રહ્મ, શાશ્વત ધર્મ, અખંડ એકરસ આનંદની આવશ્યકતા હોય તો કોઈ તત્ત્વસ્થિત, અવ્યક્તસ્થિત મહાપુરુષનું શરણ લો. એના દ્વારા જ આ શક્ય બનશે.

નિષ્કર્ષ :

આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે અર્જુન, જ્ઞાનોમાં પણ અતિ ઉત્તમ પરમ જ્ઞાન હું તને ફરીથી કહીશ. જે જાણીને મુનિજન ઉપાસના દ્વારા મારું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. પછી તે સૃષ્ટિમાં જન્મ લેતો નથી. શરીરનું મૃત્યુ તો થવાનું જ છે. તે સમયે તે વ્યથિત થતો નથી. વાસ્તવમાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય એ દિવસથી જ તે શરીરને છોડી દે છે. પ્રાપ્તિ તો જીવતાં જ થાય છે, પરંતુ શરીરનો અંત આવતાં તે દુઃખી થતો નથી.

યોગેશ્વર આગળ કહે છે કે અષ્ટધા મૂળ પ્રકૃતિ ગર્ભધારણ કરનારી માતા છે. હું બીજરૂપ પિતા છું. બીજું કોઈ માતા કે પિતા નથી. જ્યાં સુધી આ ક્રમ રહેશે ત્યાં સુધી ચરાચર જગતમાં નિમિત્તરૂપ કોઈ ને કોઈ માતાપિતા બનતાં રહેશે, પરંતુ વાસ્તવમાં તો પ્રકૃતિ જ માતા છે અને હું પિતા છું.

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણો - સત્ત્વ, રજસ અને તમસ્ જીવાત્માને શરીરમાં બાંધે છે. બે ગુણોને દબાવીને ત્રીજો ગુણ વૃદ્ધિ પામી શકે છે. ગુણ પરિવર્તનશીલ છે. પ્રકૃતિ અનાદિ છે, તે નાશ પામતી નથી. પરંતુ ગુણોનો પ્રભાવ દૂર કરી શકાય. ગુણ મન પર પ્રભાવ પાડે છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ઈશ્વરીય પ્રકાશ અને બોધશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. રજોગુણ રાગાત્મક છે. ત્યારે કર્મનો લોભ રહે છે, આસક્તિ રહે છે અને અંતઃકરણમાં તમોગુણ પેદા થતાં આળસ અને પ્રમાદ જન્મ લે છે, સત્ત્વની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે જો મૃત્યુ થાય તો મનુષ્ય ઊર્ધ્વલોક-નિર્મળ લોકમાં પહોંચે છે. રજોગુણની વૃદ્ધિ વખતે મૃત્યુ થાય તો મનુષ્ય માનવયોનિમાં પાછો જન્મ લે છે અને તમોગુણની અવસ્થામાં મૃત્યુ થાય તો મનુષ્ય શરીર છોડીને પશુ-કીટ-પતંગાદિ અધમ યોનિ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી લોકોએ ક્રમશઃ સાત્ત્વિક ગુણ પ્રતિ આગળ વધવું જોઈએ. વાસ્તવમાં ત્રણેય ગુણો કોઈ ને કોઈ યોનિના કારણરૂપ છે. ગુણ જ આત્માને શરીરમાં બાંધે છે. આથી ગુણોથી પાર પહોંચવું જોઈએ.

તેઓ જેનાથી મુક્ત થાય છે તેનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં યોગેશ્વરે કહ્યું કે અષ્ટધા મૂલ પ્રકૃતિ તે ગર્ભને ધારણ કરનારી માતા છે અને હું જ બીજરૂપી પિતા છું. અન્ય કોઈ નથી માતા, નથી પિતા, જ્યાં સુધી આ ક્રમ રહેશે ત્યાં સુધી ચરાચર જગતમાં નિમિત્તરૂપે કોઈને કોઈ માતાપિતા બનતાં રહેશે. પરંતુ વાસ્તવમાં પ્રકૃતિ જ માતા છે અને હું જ પિતા છું.

— આ અંગે અર્જુને ત્રણ પ્રશ્નો રજૂ કર્યા. ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણો કયાં છે ? તેનું આચરણ કેવું છે અને કયા ઉપાયો દ્વારા મનુષ્ય આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી શકે છે. આથી શ્રીકૃષ્ણે આ રીતે ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણ અને આચરણ દર્શાવ્યાં અને અંતમાં ગુણાતીત થવાના ઉપાય દર્શાવ્યા. જે પુરુષ અવ્યભિચારીણિ ભક્તિ અને યોગ દ્વારા નિરંતર મને ભજે છે. તે

ત્રણ ગુણોની પાર પહોંચી જાય છે. બીજા કોઈનું ધ્યાન ન કરતાં નિરંતર ઈષ્ટનું ચિંતન કરવું એ અવ્યભિચારીણી ભક્તિ છે. જે સંસારના સંયોગ-વિયોગથી સર્વથા મુક્ત છે, એનું નામ યોગ છે. એને કાર્યરૂપ આપવાની પ્રણાલીનું નામ કર્મ છે. અવ્યભિચારિણી ભક્તિ દ્વારા નિયત કર્મના આચરણથી જ પુરુષ ત્રણ ગુણોથી પર થાય છે અને ગુણાતીત થઈને બ્રહ્મની સાથે એકલીન બને છે અને એ રીતે સંપૂર્ણ કલ્પ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બને છે. ગુણ મન પર પ્રભાવ પાડે છે, પરંતુ એનો વિલય થતાં બ્રહ્મની સાથે એકીભાવ અનુભવાય છે. આ વાસ્તવિક કલ્પ છે આમ ભજન વિના કોઈ ગુણાતીત બની શકતું નથી.

અંતમાં શ્રીકૃષ્ણ નિર્ણય આપે છે કે આ ગુણાતીત પુરુષ જ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે, બ્રહ્મનો, અમૃતત્ત્વનો, શાશ્વત ધર્મનો અને અખંડ એકરસ આનંદનો હું જ આશ્રય છું – અર્થાત્ મુખ્ય કર્તા છું. હવે શ્રીકૃષ્ણ તો ચાલ્યા ગયા. હવે તે આશ્રય પણ જતો રહ્યો, તો તો શંકા ઊભી થાય. આવો આશ્રય હવે ક્યાં મળશે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે, ઓળખાણ કરાવી છે. તેઓ એક યોગી હતા. સ્વરૂપસ્થ મહાત્મા હતા. અર્જુને કહેલું, હું તમારો શિષ્ય છું. હું તમારા શરણે આવ્યો છું. મને સાંભળો ઠેર ઠેર શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષનાં લક્ષણો પણ બતાવ્યાં અને પોતાની તુલના એમની સાથે કરી. આમ સ્પષ્ટ છે કે શ્રીકૃષ્ણ એક મહાત્મા યોગી હતા. તમારે અખંડ, એકરસ, આનંદ, શાશ્વત ધર્મ અથવા અમૃતતત્ત્વની આવશ્યકતા હોય તો તેની પ્રાપ્તિનું એકમાત્ર સ્થાન સદ્ગુરુ છે. માત્ર પુસ્તક વાંચીને એને કોઈ પામી શકશે નહિ. જ્યારે તે મહાપુરુષ આત્માથી અભિન્ન થઈને રથી બની જાય છે ત્યારે ધીમે ધીમે અનુરાગીને સંચાલિત કરીને એના સ્વરૂપ સુધી – જેમાં તે પોતે પ્રતિષ્ઠિત છે – પહોંચાડી દે છે, અને એ જ એક માત્ર માધ્યમ છે. આ રીતે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતાને સર્વના આશ્રયસ્થાન હોવાનું જણાવ્યું, આમ કહી ચૌદમો અધ્યાય સમાપ્ત કર્યો. આમ ગુણો અંગે વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्‌भगवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रय-विभाग-योगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

આ રીતે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં ગુણત્રય-વિભાગયોગ નામનો ચૌદમો અધ્યાય પૂરો થયો.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भागवद्गीतायाः 'यथार्थ गीता' भाष्ये 'गुणत्रय-विभाग-योगो' नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદજીકૃત શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થ ગીતામાં ગુણત્રય-વિભાગ-યોગ નામનો ચૌદમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥